

ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրս, Տ. Ներսէս Աւագ Բախանայ Թափուգճեան, կարճ շրջան մը աշակերտած է Մաղաթիա Արք. Օրմանեանին՝ Արմաշու Դպրնվանքը: Կը պատմէր թէ ինչպէս աստուածաբանութեան իր մեծանուն ուսուցիչը օր մը կը մտնէ դասարան ու կը յայտարարէ օրուան նիւթը՝ Աստուծոյ գոյութեան փաստերը: Այնքան համոզիչ էր Սրբազանին դասախօսութիւնը, կ'ըսէր հայրս, որ պահի վերջաւորութեան աշակերտներն հարց կուտայինք իրարու թէ ինչպէս ռեւէ մարդ կրնայ ըլլալ թիչ շատ խելացի եւ անաստուած միանգամայն:

Օրմանեան կուգայ յաջորդ դասին, այս անգամ ջատագովը ըլլալու անաստուածութեան: Կը ներկայացնէ Աստուծոյ գոյութեան հակառակ փաստերը, խօսելով լրջօրէն ինչպէս միշտ, ու այս պահի վերջաւորութեան, կ'ըսէր հայրս, աշակերտներն դարձած էինք մէկ մէկ անաստուած, ու կը խղճայինք աստուածադաւան մարդոց բթամտութեան:

Կ'անդրադառնամ այժմ որ Աստուծոյ մէկ օր գոյութիւնը միւս օր չգոյութիւնը ապագուցանել եւ իր անփորձ աշակերտները համոզել այս կամ այն ուղղութեամբ արտակարգ կարողութիւն չի պահանջեր: Պէտք է ենթադրել յամենայն դէպս որ Օրմանեան իր աշակերտները չթողուց տարակուսանքի մէջ: Դատելով իր «Տեղիք Աստուածաբանութեան» գործէն՝ իր սովորութիւնն էր ներկայացնել վարդապետական առաջադրութիւն մը, թուել այդ առաջադրութեան հակառակ փաստերը, վերանկատել սկզբնական հաստատումը այս փաստերուն հակադրաբար, այս անգամ որպէս վստահ իրողութիւն: Այս մեթոտի բոլոր ժամանակներու մեծագոյն վարպետը եղած է, Թովմաս Ագոլինացին, որուն գործերը սերտած էր Օրմանեան, եւ որուն հակառակ կը գրէ, առանց որեւէ ատեն բոլորովին թօթափած ըլլալու անոր ազդեցութիւնը:

Օրմանեանի այս Թովմայեան (դպրոցական կամ սկոլաստիկ) մեթոտին գործածութիւնը յատկանշական է: Յոյց կու տայ թէ ինչպէս իր դաստիարակութիւնը կազապարած է, իր մտածելակերպը: Միւս կողմէ՝ իր յետագայ ընդդիմամարտութիւններն ու ծանր ու բազում պատասխանատուութիւնները առիթ չեն ձգած իրեն մօտէն ծանօթանալու եւրոպական մշակոյթին նոր ուղղութիւն տուող մեծ միտքերուն, Հելլեյն մինչեւ Նիցշէ: Ան ծանօթ է սակայն տասնեւիններորդ դարու ազատագրական եւ ազգայնական երկու մեծ շարժումներուն, կը մասնակցի անոնց եւ կը մոռնա՞ն զանոնք իր չափով եւ իրաւաստով ձեռնափոխումներով մեր համայնական գիտակցութենէն ներս: Օրմանեան, տասնեւիններորդ դարու ռոմանտիկ մտադրականը, հակառակ էր կուսակցական ծրագիրներու, բայց ազգայնական էր տրամադրութեամբ: Եթէ, ազգայնականութիւնը բաժնենք երկու տեսակի--մշակութային եւ քաղաքական Օրմանեանինը կ'ըլլայ մշակութային ազգայնականութիւն, եւ կը մնայ ծիրին մէջ այն պատուէրին որ Պօղոս Առաքնալ կու տայ առ Հովմայեցիս իր Թուղթին մէջ (ԺԳ):

Այս յօդուածին նպատակն է համառօտ քննարկել Օրմանեանի ազգայնականութիւնը, ու այս պատեհութեամբ չափել այն խրամատը որ տասնեւիններորդ դարը կը բանայ մեր հաւատքի դարաշրջանին, եւ մեր իսկ կրօնական հայեցակէտներուն միջոյ: Մեր հաւատքի դարաշրջանը չի սկսիր կամ վերջանայ այսինչ կամ այնինչ տարի, թէն ունիւք պատմական դէմքեր որոնք որոշապէս կը պատկանին այդ դարաշրջանին: Եղիշէ Պատմիչ եւ Գրիգոր Նարեկացի երկու օրինակներ են: Կը յիշմ մեր հաւատքի դարաշրջանէն այս երկու մեծ վարդապետները քանի որ թիչ ետք անցողակի պիտի ականարկեն իրենց ու իրենց գործին:

Իր իսկ ըսելով Օրմանեանի կենսքին ամէնէն ցայտուն ու նշանաւոր կէտը եղած է իր եկեղեցի փոխելը: Իր այս անկիւնադարձային որոշումին եւ անոր գործադրութեան Օրմանեան միշտ կ'ականարէ որպէս «վերադարձ»--վերադարձ հռովմէադաւանէն հայադաւան եկեղեցի:

Հայոց եկեղեցւոյ թիչ շատ հաւատարիմ անդամ եղած են Օրմանեանի հայրն ու մեծ հայրը, բայց ինք անձնապէս կաթոլիկ եղած է ի ծնէ, «վերադարձ» բառը ախոր է հասկնալ ուրեմն ոչ որպէս

return այլ որպէս homecoming: Օրմանման եկեղեցի չի փոխեր գլխաւորաբար աստուածաբանական նախափորձիւններ մղուած: այլ օտարութենէ կուգայ տուն՝ իր ազգի ծոցին:

Անպատեհ պիտի չլլայ որ այս կապակցութեամբ պահ մը յայտնաւ «հայադաւան» բառին վրայ: Օրմանմանի կողմէ այս բառի գործածութիւնը կը թելադրէ դարձեալ որ հայոց եկեղեցւոյ դաւանանքը կ'ընդունի ոչ իր տնտեսական արժեքին համար, այլ քանի որ յատուկ է ան հայ ազգին: Յայտնի չէ անշուշտ թէ ճիշդ ինչ իմաստով հայոց դաւանանքը յատուկ է հայոց, արուած լլայով որ մեր դաւանանքը, իր ամբողջութեամբ, կը բաժնենք ուրիշ եկեղեցիներու հետ: Ասկէ գատ. ըստ «հայադաւան» բառի ներքին տրամաբանութեան, հայ կաթողիկէ եկեղեցին այլ հայադաւան է քանի որ հայ կաթողիկէներն ալ հայ են, ու նոյնը կարելի է ըսել հայ բողոքական եկեղեցւոյ մասին: Իր «հայադաւան» բառի գործածութեամբ Օրմանման մերժած է կ'լլայ հայ կաթողիկէներու եւ հայ բողոքականներու հայութիւնը, ինչ որ համաձայն չէ իր այլուր ըսածներուն ինչպէս պիտի տեսնենք:

Որպէս իր վերադարձի դրդապատճառներէն մէկը Օրմանման քանիցս ցոյց կուտայ հայադաւան եկեղեցւոյ «ազատամիտ ու լայնախոտ» լլայը, ինչ որ դուր կը բանայ հետեւեալ հարցումին. կրնա՞յ եկեղեցի մը ունենալ իւրայատուկ պարտադիր դաւանանք եւ լլայ ազատամիտ միաժամանակ, կամ, ու՞ր է սահմանը հայոց եկեղեցւոյ ազատամտութեան եւ լայնախոտութեան: Օրմանման դիտել կուտայ որ մենք կ'ընդունինք ներք տիեզերական ժողով, յոյները թօթը, եւ լատինները քսան՝ սինչեւ Վատիկանինը 1770-ին: Մեր ազատամտութիւնն ու լայնախոտութիւնը կ'ապահովուին ուրեմն անով որ մենք բաւականացած ենք բանաձեւումովը հիմնականին միայն, սինչ յոյներն ու լատինները անցած են կաշկանդիչ անլորդաբանութիւններու: Եթէ այս է Օրմանմանի խորհուրդը՝ կարելի է համաձայնիլ, թէ եւ ներք տիեզերական ժողովներով մեր բաւականանալը արդիւնքը չէ մեր լայնախոտութեան՝ ընդունուած որպէս սկզբունք, ան հետեւանքն է առաւելաբար իմաստասիրական համոզումներու եւ պատմական ստիպումներու: Պետք է դիտել նաեւ որ լայնախոտութիւնը դժուար չէ շփոթել անհոգացողութեան հետ, ու կան սահմաններ որոնցմէ անդին ան կը դադրի առաքինութիւն լլայէ:

Մրագիր մը որ Օրմանման պիտի ուզէր յաջողցնել զոր սակայն իրագործելու ժամանակ ունեցած չլլար կ'ըսէ, քիւրդագումն է հայոց եկեղեցւոյ դաւանանքին: «Դժգոհ է «եկամտուններէ» որ դարձելու ընթացքին բարդուած են մեր հաւատքին կամ ծեսին վրայ: Եթէ բարձրացած լլայը, կ'ըսէ, կաթողիկոսական գահին, իր առաջին գործերէն մէկը եղած պիտի լլայ որ ուրիշ մասնագէտներու օժանդակութեամբ գտել մեր եկեղեցւոյ հաւատքն ու պաշտամունքը, թօթափել ինչ որ կաթողիկէն է կամ բողոքական, վերցնել աղաւաղումները, եւ այսպէս ունենալ եկեղեցի մը սոսկ հայադաւան:

Նման ծրագրի մը կը գործադրութիւնը ստիպողական էր Օրմանմանի ժամանակ ինչպէս է հիմա: Գլխաւոր դժուարութիւնն է գտնել չափանիշներ որոշելու համար թէ ինչ պէտք է վերցնել ու ինչ պահել, տրուած լլայով որ հնագոյնը լաւագոյնը չէ անպայման:

Բուն հայ հաւատքի ու ծեսի ստուգումը անի պայմանական էր Օրմանմանի օրով, պէտք չէ մոռնալ արդարեւ որ իր օրով հայ կաթողիկէ, ուղղափառ, եւ բողոքական եկեղեցիներու վարդապետութիւնները սուր վճիռ առարկայ էին, ուրեմն մի պատճառ անախորժ ընդունումներու: Օրմանման ուզած է այդ կացութիւնը դարմանել ազգային հունի վրայ: Իր վերադարձի շրջանին արտասանած իր մէկ առեւտրաբանութեան մէջ կ'ըսէ հետեւեալը.

«Սխալ է Հայութեան միութիւնը հոգեւորական պարագաներու կապել եւ ազգայնութիւնը կրօնականութեան հետ շփոթել եւ ազգային իշխանութիւնը եկեղեցական իրաւասութեան հետ խառնել, նրբեք հայութիւնը մի չի կրնար լլայ, եթէ կրօնական եւ իրաւասական բաժանմանց ականջ կը կախէ, մեր հայութիւնը մի ազգ կ'ուզենք եւ ո՞չ մի եկեղեցի»:

Այս մէջբերումին պէտք է մօտցնել «Ազգապատում»ի հետեւեալ պարբերութիւնը ուր անկարելիով Ազգային Սահմանադրութեան նպատակները իրականացնող մտաւորականներուն՝ Օրմանման կը գրէ.

«[Այս մտաւորականները] իրենց կրթութեամբ տնդույն, յայտնի ըսենք գաղղիական նրկրին ու մթնոլորտին ազդեցութիւններէն առաջնորդուած իրենց ներշնչումները առին նոյն նրկրին քաղաքական գաղափարներէն եւ նոյն մթնոլորտէն ոգեւորուեցան եւ կրօնական ու եկեղեցական հիմամբ կազմուած հասարակութիւնը՝ պարզապէս քաղաքական հասարակութեան մը ձեւին կաղապարել յորդորուեցան»:

Տասնեփններորդ դարը այն ժամանակաշրջանն է մեր պատմության մեջ ուր դադրեցանք կրօնական հասարակություն ըլլալ և դարձանք ազգային համայնք: Վերի երկու հատումներուն մէջ Օրմանեանի հետաքրքրութեան կենտրոնը Պոլսոյ պատրիարքարանն է. մէջքերուած երկու պարբերութիւնները, երևութապէս հակասական, համընթաց են այն իմաստով որ Օրմանեան առարկութիւն չունէր պատրիարքարանը վերածելու կրօնականէ աւելի ազգային կեդրոնի. որքան աւտն որ քաղաքականութիւնը հեռու կը մնար ազգայնականութենէ: Սա կը բացատրէ նաեւ Օրմանեանի երկբայական կնքուածքը Սահմանադրութեան նկատմամբ. բոլորովին համաձայն է անոր ոգիին բայց կ'ափսոսայ ուղղափառ եկեղեցական (աւելի ճիշդ՝ եկեղեցականներու) իշխանութեան կորուստը անոր պատճառաւ:

Օրմանեանի պատրիարքութեան շրջանին ու անկէ առաջ կուսակցական ազգայնականութիւնը կ'եռանդաւորուէր համաշխարհային արդարադատութեան տնայականով. բայց սա կարելի պիտի չլլար առանց վերջ տալու կայսերական բռնութեանց, այսինքն առանց ուրոյն ազգային պնտութեան: Կուսակցութիւնները չէին վարանէր ուրեմն դիմելու ահաբեկչական միջոցներու ստեղծելու համար նպատաւոր պայմաններ իրենց ծրագրին:

Օրմանեան ինք ալ կ'ուզէր որ հայերը հաւարոյն իրենց պապներուն վրայ. կը ջանար կասեցնել արմուելեան նահանգներէն հայոց Պոլիս գաղթը. անհրաժեշտ էր որ հայերը կազմէին գոնէ մէկ միլիոն անձներու զանգուած. պահելու և ուռնացնելու համար իրենց մշակոյթն ու եկեղեցին. բայց իր և կուսակցութիւններու միջեւ կար սա հիմնական տարբերութիւնը. որպէս մշակութային ազգայնական, ինչպէս վերը ըսի. Օրմանեան կարիքը չէր զգար ուրոյն պնտութեան. փստախոթիւն ունէր հետոյիստէ աւելի ազատամիտ օսմանեան. ռուս և պարսիկ կայսերաց բարեմացականութեան. ապագան խոստմունքի է իրեն համար որքան աւտն որ ունիք հարկ եղած դիւանագիտական ճկունութիւնը մեր մարդկային իրաւունքները ապահովելու:

Չափելու համար Օրմանեանի ազգայնականութեան խորութիւնը, կրնանք կարդալ հետեւեալ հատումը իր մէկ առնաբանութենէն.

«Ճշմարիտ ազգասիրութիւնը կամ ազգութեան հոգին, այն աւտն աւելի առաքինական է, չըսն թէ դիւզականակն իսկ. նքր մէկը իր ազգութենէն ո՛չ թէ պաշտպանութիւն՝ այլ հարստահարութիւն. ո՛չ թէ օգուտ՝ այլ վնաս, ո՛չ թէ դիրութիւն՝ այլ փտանգ, ո՛չ թէ փառք՝ այլ անարգանք յաւտ իր վրայ հրախիբելու տնայեկտի ներքեւ կը գործէ»:

Երեսունութ տարեկան հայ վարդապետի այս ջերմեռանդ ելոյթը կը մօտեանայ պէտք է ըսել կուսակցական բնթասացութեան: Օրմանեան կը հաւատար Հայութեան Հոգիին. որ է «ամենայն Հայոց հոգեկան յարաբերութեանց բովանդակութիւնը»: Ուրեմն տնխիւրը այդ Հոգիին. և անոր առջեւ կենալը առանց ոնէ իրաւունքի. յաւտ պատրաստ հարստահարութիւն. վնասուելու, փտանգուելու և անարգուելու ի սէր այդ Հոգիին. -այս պատրաստականութիւնը կը մօտեանայ Յօդի հոգեկանակին. «Փ յոր ականջաց լսէի գրէն յառաջագոյն, բայց արդ և ակն իմ իսկ ետն գրեց: Վասն որոյ խոտեցի գանձն և հալեցայ. և համարիի գանձն իմ հող և մոխիր»:

Յօդ և Օրմանեան կը նուաստացնեն իրենք զիրենք. սա նշանակալից տարբերութեամբ. Յօդ իր խօսքը կ'ուղղէ Աստուծոյ, Օրմանեան իր խօսքը կ'ուղղէ Հայութեան Հոգիին:

Այնուամենայնիւ Օրմանեանի ազգայնականութիւնը չի հասնիր կռապշտական գնդումներու, այլ կը մնայ պատշաճութեան սահմաններուն մէջ: Չի պահանջեր որ անձ մը ոչնչացնէ ինքզինք իր ազգի Հոգիին ի սէր: Իր վերագործի թուականը (1879) կը մնայ մեր ժողովուրդի բաղդաւոր տարիներէն մին՝ քանի որ այդ թուականէն սկսեալ մենք գմեզ կը ճանչնանք. և արմատեան աշխարհը մեզ կը ճանչնայ աւելի լաւ շնորհիւ իր հսկայական գործին՝ առաջնականք թէ՛ իր քանակով թէ՛ իր որակով: Չափազանցութիւն պիտի չլլար ըսել որ ան կը մնայ բոլոր ժամանակներու մեծագոյն հայ պատմաբանը. և ամենատաղանդաւոր ներկայացուցիչներէն մէկը իր իսկ ժամանակի ոգիին:

Այս յօդուածի երկու նպատակներէն մէկն է, ինչպէս վերը ըսի, ցոյց տալ այն անջրպետը որ կը բացուի 19-րդ դարով և որ մեզ կը բաժնէ մեր հաւատքի դարաշրջանէն: Այդ անջրպետը յստակօրէն կ'երևի, օրինակի համար. Նախէի պատմութեան իմաստասիրութեան և Օրմանեանի պատմութեան իմաստասիրութեան միջեւ: Հակիրճ կնքով բաղդատենք ուրեմն այս երկու պատմաբանները:

Եղիշէի համար ժամանակը կը սկսի աշխարհի ստեղծագործութեամբ Եւ կ'աւարտի Քրիստոսի ներկորդ գալուստով: Համոզուած է ա՛ն որ այս միջոցին մարդիկ պիտի ապրին վաղը ինչպէս կ'ապրէին երէկ ու կ'ապրին այսօր: Ամէն անձ նախաինամական իր տնոց ունի ընկերային կառուցումներն մէջ: Մարդկութեան վիճակը պիտի բնորոշուի միշտ նոյն լայնասփիւռ խնդրութեամբ. նոյն սարսափներով, նոյն հիւանդութիւններով, թշկական նոյն տգիտութեամբ. նոյն պատերազմներով, պատերազմի նոյն միջոցներով, ու նոյն գուարճութիւններով ուր որ ճարմիկ մը: Վաղը-պիկը-լաւ-պիտի-ըլլայի յոյս չկայ. քանի որ ամէն օր յայտարարուող գիտական նոր նուաճումներ չկան: Չկայ հետեւաբար «լուսաւոր ապագայ»: Երկրաւոր կեանքի տաժարներն ձերբազատուելու միակ ճամբան ուղղաձիգ է դէպի երկինք. ու ոչ հորիզոնական՝ դէպի մարդկայնօրէն իրագործելի բարոյ կացութիւն: Ու կայ ամէլին. ըստ առաջին դարերու քրիստոնեայ վարդապետներու՝ ժամանակի անցքը պիտի վարժարացնէ մարդկային բարոյականութիւնը. քանի որ մարդիկ հետզհետէ հեռանալով Մովսէսի, Պղատոնի, Ատաքսալներու ժամանակներէն. աստիճանաբար պիտի մոռնան անոնց ուսուցումները:

Ստեղծագործութենէն մինչեւ Երկրորդ Գալուստ սահմանափակ ժամանակի համաշխարհային պատմութիւնը թատրոնացութիւն մըն էր ըստ Եղիշէի. ուր Աստուծոյ կողմնակից մարդիկ պէտք է պայքարին սատանայական ուժերու դէմ: Այս մարդիկը ունին վերջնական յաղթանակի անսասան վստահութիւնն ու երկնային. այսինքն միակ, իրաւ երջանկութեան մեկին յոյսը: Ուր մահ կայ, իրաւ երջանկութիւն չկայ: Իսկ գիտնալու համար թէ որո՞ւ կողմն է Աստուած, պէտք է նայիլ հին կտակարանային դէպքերու որ. որպէս տիպ կամ օրինակ, կ'իմաստաւորեն ժամանակակից անցուդարձերը: Այսպէս, կը հստկանաք ժամանակակից դէպքերը՝ նայելով անոնց հին մի նոր կտակարաններու պրիսմակէն: Պէտք է հետմեջնել որ երբ Եղիշէ կը գրէ Վարդանի մի Հայոց Պատերազմի պատմութիւնը, իր նպատակը չէ ընթերցողին հետաքրքրութիւնը յազմցնել ապագայէ: Կարեւորը իրեն համար ցոյց տալն է ընթերցողին թէ ինչպէս երկնային տնտեսութիւնը կը հատուցանէ երկու կողմերը, իւրաքանչիւրը ըստ իր արժանիքին. «Եւ նրանցմօք զաներեւոյթսն գուշակէ»: Այլ խօսքով պատմութիւնը խորհուրդ մըն է. խորհուրդը աստուածային ներկայութեան պատմական դէպքերու մէջ: Պատմութիւնը պատմութիւն է Աստուծոյ փրկարար ներգործութեան: Այս տեսանկիւնէն հայոց պատմութիւնը մաս կը կազմէ ամբողջ աշխարհի փրկութեան ծրագրի իրագործման: Անշուշտ Եղիշէ կը սքառէ միայն մէկ դէպք. բայց սա բաւական է ցոյց տալու պատմութեան իր իմաստասիրութիւնը որ նշարելի է նաեւ մեր հաւատքի դարաշրջանի միւս պատմաբաններու մէջ:

Դառնանք Օրմանմանին: Տասնեփններորդ դարու մտաւորականը եղիշէական մտահոգութիւններ չունի: Ան կ'ուզէ ներկայացնել դէպքերը, ու մտադիր է զանոնք ներկայացնել «անաչառօրէն»: Անշուշտ դիրքին չէ սահմանել «դէպք» բառը. մի պարզապէս անկարելի է ռեւէ դէպք ներկայացնել անաչառօրէն, բայց այդ ուրիշ հարց: Օրմանմանի, ինչպէս մեր, պարագային ժամանակը կարելի է նմանցնել չուանի մը. անվերջ երկարող յետ ու յառաջ. որուն վրայ յաջորդաբար կը շարունակեն պատմական դէպքերը, յաթերու պէս. ոմանք մեծ ոմանք փոքր, ոմանք մարտի ոմանք աղտոտ, ոմանք գրաւիչ ոմանք տեղի: Օրմանման տատնող անգամ մը կ'ընդհատէ դէպքերու այս յաջորդականութիւնը՝ իր անձնական կարծիքը յայտնելու այս կամ այն պատմական դէպքի արժանիքին մասին: Իր գլուխ գործոցը որ առաւելապէս պատմութիւնն է եկեղեցւոյ, մեզի կուտայ «Ազգապատում» անուան ներքին: Այսպէս եկեղեցին կ'ազգայնականանայ, եկեղեցին կը սկսի պատմականի ազգին, մինչդեռ Եղիշէի պարագային հայ ժողովուրդը կը պատկանէր (ընդհանրական) եկեղեցւոյ:

Բնական է Օրմանման ալ, Եղիշէի պէս, ունի խորագոյն նպատակ մը որպէս պատմաբան. բայց այդ նպատակը կ'օճական չէ էապէս: Ազգապատմին նպատակն է մեր եկեղեցւոյն տալ իւրայատուկ դիմագիծ մի անհատականութիւն, ու այս կարելի էր ընել. ըստ տասնեփններորդ դարու մտայնութեան, եկեղեցին խառնելով ազգին:

Բայց ազգը ժամանակաւոր էութիւն է. ազգը կրնայ ապրիլ հազար տարի, ազգը կրնայ ապրիլ մինչեւ արեւը ցրտանայ, բայց սահմանուած է մնալու ժամանակի տարածքին վրայ, մինչ եկեղեցւոյ առաքելութիւնն է անձերն ու համայնքները վերցնել ժամանակի տարածքէն մի զանոնք տանիլ աստուածային յաիտնականութեան: Ազգի մը գաւազները իրարու կը կապուին գենետիկ (genetic) արնշուրթներով, մինչդեռ Քրիստոս եկաւ այդ յարաբերութիւնները դնելու հոգեւոր գիտնի վրայ ««Յի որ առնիցէ զկամս հօր իմոյ որ յերկինս է, նա է իմ նղբայր մի քոյր մի մայր»»: Կարելի է այստեղ հարց

տալ մենք մեզի. թե Օրմանեան չէ՞ր գիտեր որ նկնդնցոյ առաքելութիւնն է մարդկին ու համայնքները տանիլ աւտուածային յախտնականութեամբ: Անհնթեթ պիտի ըլլար մինչն իսկ մտածել որ գիտնական վարդապետը չէր խորհրդածած այդ մասին: Իր բառերով «նկնդնցին հոգեւորական ընկերութիւն մըն է որուն կազմութիւնն ու նպատակը կը վերաբերին մարդուն հոգեւոր կեանքին եւ ոչ թէ քաղաքական կենցաղին»: Ուրեմն նկնդնցին ու ազգը իրարու խառնող նկնդնցականը խնամքով կը զանազանէ կրօնականը քաղաքականէն:

Հասկնալու համար Օրմանեանի այս նրկակի դիրքը պէտք է պահ մը հեռանալ մեր նիւթն եւ յիշել տասնմեթներորդ դարու ֆրանսացի մաթեմատիկոս եւ իմաստասեր Բլեզ Պասկալի մէկ հայեցողութիւնը: Պասկալ կը գտնողոյժ երկու Աստուածներ. Աստուածը փիլիսոփաներու եւ Աստուածը Աքրահամու. Իսահակն եւ Զակարայ: Փիլիսոփաներու Աստուածը էություն մըն է (կամ պարզապէս յոացք մը.) քիչ շատ վերացական. որ կը գործածուի տիեզերքի գոյութիւնն ու կանոնաւորութիւնը բացատրելու. կամ յարակից կնճիռներ լուծելու համար: Աստուծոյ գոյութիւնը ցոյց տուող փաստեր կան որպէս թէ. ու փիլիսոփաներ Աստուծոյ գոյութիւնը գիտեն այդ փաստերու հիման վրայ:

Աքրահամը. Իսահակն եւ Զակարայ Աստուածը Աստուածն է հաւատքի. եւ ոչ գիտութեան. հաւատացեալը գԱստուած չի գիտեր որպէս փաստաբանութեան շղթայի մը վերջին օղակը: Աստուածային իրականութեան համոզումը կուգայ ի ներքուստ: Այնպէս ճանչցուած Աստուածը հաւատացեալէն կը պահանջէ պատրաստական ինքնամատուցում. ու հաւատացեալը կը հնազանդի անվարան՝ ինչպէս հնազանդեցաւ Աքրահամ:

Պասկալեան գաղտնորոշումի այս լոյսին տակ կրնանք կարդալ Օրմանեանի «Ժողիք եւ խօսք» գիրքէն հետեւեալ հատուածը.

«Մարդկային կեանքը աստիճանաբար կը բարձրանայ [անասուններու մակարդակէն սկսեալ] բայց որչափ բանականով զարգանայ եւ բարոյականը կատարելագործուի. անձայրական բանականութեան եւ անսպառաքան բարոյականութեան լոյսանը չի հասնիր. ամենագէտ եւ ամենաբարի ըլլալու առաւելութիւնը աննկատան է-ին սեպակականութիւնն է. նոյնպէս կրնայ յառաջել որչափ իւր անհատական եւ ստացական կարողութիւնները կը ներքեւ. բայց անհատանելիին հասնիլ չի կրնար:

«Ուրեմն մարդկային կեանքին իսկութեան պայմանները պէտք է հաստատենք կերպարաններու ամէնէն ստորին աստիճանին վրայ. որ բանականով կարող ըլլայ իւր գործոց գիտականութիւնն ունենալ. իւր անհատական պէտքերը որոնել ու որոշել. ինքնիրեն բաւել. իսկ բարոյականով որեւէ՝ նոյնիսկ ամենանուագ չափով՝ ընկերութեան կազմութեան մասնակից եւ ընկերութեան օգտակար ըլլալ: Զմոռնանք բնականն ալ. գի առանց բնական ոյժին հնար չէ որ բանականը գործէ. եւ բարոյականը արդիւնատուրէ: Առողջ միտք յառաջ մարմնի (mens sana in corpore sano) առածը մարդկային կեանքին լուծող կը ցուցնէ. իբր գի միտքը որ բանականին վարիչն է. բարոյականին ալ ուղղիչն է. եւ բնականին ալ գործիչը կրնայ ըլլալ»:

Հետաքրքիր եւ ուշադիր ընթերցողը պիտի ուզէ նորէն կարդալ վերի մէջբերումը ու նշել որ առաջին եւ երկրորդ հատուածները իրարու հետ կապ չունին. թէն երկրորդ հատուածը կը սկսի «ուրեմն»ով: Առաջին հատուածին մէջ կ'ակնարկուի տնեսակ մը Աստուծոյ (որ որոշապէս չէ մարդեղնայ Աստուածը հայող նկնդնցոյ. եւ Քրիստոնէութեան առ հասարակ): Ան Աստուածն է փիլիսոփաներու: Երկրորդ հատուածը որոճում է մարդկային բնութեան մասին եւ խրատ թէ ինչպէս պէտք է ապրիլ: Նկատելի է որ այս ապրելակերպին հետ Աստուած կապ չունի. ընդհակառակը. ամէն մարդ պէտք է բաւէ ինքնիրեն. ու այնքան առնէ որ ունինք առողջ միտք առողջ մարմնի մէջ. կրնանք ապրիլ ֆիզիքական ու բարոյական լաւ կեանք:

Այս նրկար քիչ շատ անկապ մէջբերումը ըրի քանի որ ան հայեցիլն է «Ժողիք եւ խօսք» գրքի ողջ բովանդակութեան. ու լոյս կը ձգէ «Տնդիք աստուածաբանութեան»ի եւ նոյնիսկ «Համապատում»ի վրայ: Այս գործերը ունին «Ազգապատում»ի նպատակը. այն է դիմագիծ եւ անհատականութիւն տալ հայոց նկնդնցոյն. դասագիրքեր են. գրի առնուած ոչ շատ խնամքով. ուր կը գրուցուին դասարանի պատնոյն մէջ գոհացնելու համար ակադեմիական հետաքրքրութիւններ:

«Ժողիք եւ խօսք»ի մէջ Օրմանեան կ'ըսէ որ որեւէ պարագային երիցս կը կրկնէ Շմորիայիի «Պահապան ամենայնի»ն. ունի երկու «Ժառայանքներ»-Տըր իմ. Հայր իմ. ներք. ողորմէ. օրհնէ. օգնէ.՝

փրկել՝ ազատել՝ պարզել՝ շնորհել՝ կամ թե՛ Տեր իմ Յիսուս, դու նա իմ յոյս, հայնաց յիմ կոյս, մի՛ յինչն խոյս, յիշեր ընդ քոյս, գնբոք մաւտով կոյս, անգոր մի քոյս, ծագւա՛ յիս լոյս, մտացս ի յոյզ»։ Այս յանգաբանութիւնը ներկայացնելէ նոթ Օրմանեան կը յիշեցնէ ընթերցողին որ շատ փոթորկալից եւ վտանգաւոր, դժուարին ու շփոթ վիճակներէ անցած է «բայց, Աստուծոյ փառք, ամէնն ալ վնդ ի վնդոյ յաջող երևոյթ առած են»։ Չի գալիք, կ'ըսէ, բայց եթէ վիշտի եւ նեղութեան, հակառակութեան եւ հալածանքի հանդիպի, «բաւական է որ վնդէն վնդ յաջող ելք մը ունենամ»։ Ու կ'աւելցնէ որ անգալի եւ դաւաճանի, գրպարտողի եւ բանաարկուի, հալածողի եւ թշնամիի ամբաստանութեան արկածներ ալ ունեցած է. «բայց մինչեւ օրս ամէնուն մէջ ալ աստուածային հովանաւորութեան արդիւնքը տեսած եմ»։

Ի՞նչ է ուրեմն Օրմանեանի ներքին համոզումը Աստուծոյ մասին։ Ըստ երևոյթին Աստուծոյ դերն է յաջողցնել իր նպատակները։ Յայտնի չէ յամենայն դէպս թէ Աստուած կը ծառայէ իրեն՝, թէ ինք Աստուծոյ։ Աստուած կը թուի ըլլալ պարզապէս իր պահապան հրեշտակը, եւ ամիլի մօտ Պատկալեան փիլիսոփաներու Աստուծոյ, քան Աստուծոյ Աբրահամու, Իսահակայ ու Յակոբայ։

Մեր երկու նպատակներէն մէկն էր ցոյց տալ թէ ինչպէս Օրմանեանի գործին մէջ կ'երևի այն անջրպետը որ գմել կը հեռացնէ մեր հաւատքի դարաշրջանէն։ Եղիշէն նոթ նկատի առնենք ուրեմն Նարեկացիի «Ողբերգութիւն»ը ու համառօտ բաղդատներ գայն Օրմանեանի «ժողի եւ խօսք»ին։

Նարեկացին կը կենայ Աստուծոյ, ամիլի ճիշդ՝ Ս. Երրորդութեան, առջեւ անարժանութեան անհուն զգացումով, բոլորովին ապաւինած Տիրոջ փրկարար սիրոյն։ Իր հոգին թրծուած է Սուրբ Գիրքով, ինքնիկ կենսոյն կը նայի շարունակ մարդնորութեան խորհուրդի պրիսմակէն, ու դժուար է գտնել հաստուած մը իր աղօթամատենին մէջ ուր չ'ակնարկէ ետրք գրական դէմքի կամ դէպքի մը։

Ներհայնցողական խոկումներն են նաեւ «ժողի եւ խօսք»ը, գրուած խոյցի մը մէջ, փայտեայ պարզ սեղանի մը վրայ։ Գործին մեծ մասը գրուած է Դամասկոս ուր այն ատեն (1917) խոնարած էին ջարդէ մազապործ, դարձեալ տարագրութեան արհաւիրքով ապրող բազմահազար հայեր, անօթի, հիւանդ, ընչազօրիկ։

Այս թշուառութեան մէջտեղ հեղինակուած «ժողի եւ խօսք»ը եթէ Օրմանեան գրած ըլլար լատիներէն՝ (ինչ որ պիտի կրնար ընել ամենայն դիւրութեամբ) որպէս մակագիր կրնար գործածուել ըլլալ *Apologia pro vita sua*։ Օրմանեան ինքն իր մասին կը խօսի մանրամասն, յաճախ կրկին պատմելով ինչ որ «Ազգապատում»ի մէջ կ'ըսէ երրորդ անձով։ Ակններն նպատակն է, ցոյց տալ որ իր բոլոր հակամարտութիւններուն մէջ իրաւունքը միշտ եղած է իր կողմը, կ'ուզէ բնականաբար որ իր ընթերցողը դէպքերն ու դէմքերը տեսնէ այնպէս ինչպէս ինք տեսած է, զանոնք։ Իր բազայայտ մտադրութիւնը եղած է ապրիլ յետ մահու իր գիրքերով։ Իմաստով մը կը յուսար ուրեմն կենսոյ վերակոյտիլ, արդարացած, իր ընթերցողի մտքին մէջ։ Մինչ Նարեկացին կը կենար Աստուծոյ առջեւ ու կը յուսար արդարանալ Աստուծոյ ողորմութեամբ, Օրմանեան կը կենայ Պատմութեան առջեւ ու կը յուսար արդարանալ վճիռովը ապագայ սերունդներու։ Այսպէս մեր տասնեւիններորդ դարը մեզ կը բերէ երկինքէն երկիր։ Օրմանեանի գործին մէջ կը տեսնենք այս ընթացողին, բայց անպատեհ է այդ պատճառաւ ծայրատիկ իր մեծութիւնը։ Ան միշտ կը մնայ իր բարձրութեան վրայ որպէս եկեղեցական, որպէս մտաւորական, որպէս ծառայ մեր եկեղեցոյն եւ ազգին։ Պէտք է ըսել, ինչպէս ինք կ'ըսէ Իգմիլեանի մասին խօսած ատեն, թէ «ինչ որ ժամանակին բերմունքն է անհատին վրայ մեղադրելի չդառնար»։

Եղած ըլլալով մէկտեղ իր ժամանակին մարդը, Օրմանեան բոլորովին չէր տարուած իր ժամանակի հոսանքներով։ Ան ունի իր մտքի համոզումները որ զինք կը քայլէ դէպի եկեղեցի, վանք, ակադեմիա, եւ սրտի համոզումները որ զինք կ'ընեն ազգային եւ ազգայնական գործիչ։ Իր կենսագրութեան մէջ կ'անէ մեկէ ամիլի արտայայտութիւններ ուր այս երկու տեսակի համոզումները դուրս կուգան որպէս անհաշտ, բայց ոչ իրարմէ անկախ։ Երկրորդին միջեւ ձգտումը արգելք եղած է որ Օրմանեանի ազգայնականութիւնը փոխտի ազգայնամոլութեան, եւ ազգը հասնի կուրծի մակարդակին։

Դրական կամ ժխտական ճամբով շատ քան ունինք սորվելիք Օրմաննանի կենսքեն ու գործեն: Նկատի առնենք այժմեական մեր հետաքրքրություններուն պատշաճող նրկու հարց:

Ա. Ապագայ.

Օրմաննան յաճախ կը խօսի ապագայի մասին: Վագզեն Ա. Կաթողիկոս իր նրիտաաղոթութեան գրած կարգ մը յօդածները վերահրատարակեց իր մատեն ոչ շատ առաջ «Գալիքի տնսիլով» անուն գրքոյկի մը մէջ: Մեր օրերուն քիչ անգամ կը լսենք ճառ մը կամ պատգամ մը որ չվերջանայ «լուսաւոր ապագայ»ի յոյսով: Այնքան սովորական են գլխազիր Ա.-ով Ապագայի մասին մեր խանդավառութիւնները՝ որ մեր ուշադրութենէն կը վրիպի այն պարագան թէ մեր հաւատքի շրջանի գրականութեան մէջ Ապագայի խօսք չկայ: Ինչո՞ւ: Շատ մը բայց գլխաւորաբար նրկու. պատճառներով:

1. Արդէն տնսանք Եղիշէի ժամանակի յոյսը: Ժամանակի այդ ըմբռնումի սահմաններուն մէջ Ապագայով խանդավառելու պատճառ մը չկայ: Իմաստութիւնը կը պահանջէ սակայն որ ջանանք տնսանք Եղիշէի տնսակէտին առաւելութիւնը կամ թերութիւնը մերիինն բաղդատաբար: Որոշապէս ապագան մեր ձեռքը չէ. կրնանք խանդավառուիլ ապագայով. բայց չենք կրնար զայն կերտել ըստ մեր ներկայ նախասիրութիւններուն: Հիթլերի Բայիւր պիտի տնէր հազար տարի: Լենինի պրոլետարները քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին աշխարհը պիտի գրաւէին Մոսկուայէն «Մոսկվայից մինչեւ Նրկի ծայրերը»: Գիտակից ուրեմն մարդկային անգործութեան՝ հաւատքի դարաշրջանի մեր մտաւորականները Ապագան կը ձգէին Աստուծոյ. եւ իրենք կը գործադրէին Աստուծոյ կամըրը հիմա-ինչ որ արեւի իմաստուն սկզբունք է. նկատի առած գլխաւորաբար որ առանց բարոյականութեան գիտական նուաճումներ կրնան տալ արեւի վնաս քան օգուտ:

2. Ապագայի հանդէպ խանդաղակաբար վերաբերմունքը պէտք է սկսած ըլլայ Ֆրանսիս Բակոնէն (1561-1626) ոչ շատ առաջ. ու թափ կ'առնէ 19րդ դարուն: Այդ խանդաղատանքին հիմ կը հազամէ բոլորովին կասկածելի այն կարծիքը թէ ժամանակի ընթացքին մարդկային բոլոր խնդիրները. թէ՛ ֆիզիքական թէ՛ ընկերային. պիտի լուծուին գիտութեամբ կամ գիտական մեթոտով: Բայց առաւելագոյնը որ գիտութիւնը կրնայ ապահովել հանգստաւտնութիւն է եւ նրկար կենսք: Այս նրկուրը կրնան պայման ըլլալ նըջանկութեան, բայց նըջանկութեան չեն հաւասարիք:

Չենք գիտնք թէ ապագան երբ կը սկսի. եւ այն տալաւորութեան ներքեւ ենք որ պիտի տնէլ անվերջ: Ուրեմն ժամանակի անորոշ հետաւորութեան մէջ տնը մը կը ծրագրենք մեր նրագները. եւ կ'ակնկալենք որ ժամանակը մեր նրագները վերադարձնէ մեզի. իրականացած: Երեւակայական այս նմրդումիին որպէս հետեւանք ժամանակը կը ստանայ կիսատուածային հաճախմանք: Ապագայի պաշտամունքը կտապաշտութեան մեղմ մեկ ձեւն է: Այս իրողութիւնը. դիտուած քրիստոնէական պրիսմակէ. կը տանի կարգ մը նըրակացութիւններու գործ չենք կրնար այստնը հետապնդել:

Բ. Ազգ ու եկեղեցի.

Ինչպէս տնսանք. Օրմաննան «հայադաւան» կ'ըսէ հայոց մայր եկեղեցիին համար միայն: Առանց մոռնալու մեր վրը ըսածը այս մասին. պէտք է նշել պատմական իրողութիւնը. թէ հայ կաթողիկ եւ հայ բողոքական եկեղեցիները (բայց ոչ կաթողիկ կամ բողոքական հայ առձեռնը) նուազ հայ են քան հայոց առաքելական ուղղափառ եկեղեցին: Նոյն պիտով չեն շաղուած հայ ժողովուրդի պատմական իրականութեան մէջ: Բարդ ու խրթին են հայ կաթողիկ եւ հայ բողոքական եկեղեցիներու կազմութեան պարագաները: Կարելի է այնուամենայնիւ ըսել որ կաթողիկները մեզի կը յիշեցնեն որ մենք ըստ բաւականի գորաւոր շնչտ չենք դնր մեր ընդհանրականութեան կամ տիեզերականութեան վրայ. իսկ բողոքականները մեզի կը յիշեցնեն շնչտի պակասը մեր բարեպաշտութեան վրայ: Հասկնալի է սր տիեզերականութիւն եւ բարեպաշտութիւն մեկ կողմ. ազգայնականութիւն միւս կողմ. իրարու նային խեթի:

Հոս անպատմի պիտի չըլլար նշել միջանկեալ (թերեւս ոչ բոլորովին միջանկեալ) որ առանց տիեզերական կաթողիկ եկեղեցոյ կամ առանց Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապի ջանքերուն՝ Սովետ Միութիւնը տապալուած պիտի չըլլար տակաւին ու մենք պիտի չունենայինք այսօրուան ազատ ու

անկախ Հայաստանը: Միւս կողմէ՝ թէ՛ ժու ազգային եկեղեցին փոխանակ գործակցելու ցարին. գործօն քննադատն ըլլար անոր ու աշխատանք տանէր արդարութեան եւ ժու ժողովուրդի բարեկեցութեան ի խնդիր. ժուական գանգուածները պատճառ պիտի չունենային բաւ ու բրիչով. մուրճ ու մանգաղով հետեւեալ Լենինին: Դառնանք մեր ազգային-եկեղեցական գործակցութեան:

Մեր եկեղեցին իբրեւ Քրիստոսի ներկայութիւնը մեր մէջ եղած է փրկարարը մեր ազգին. դաստիարակը. հաշտարարը. սփոփարարը. ինչպէս նաեւ քաղաքական դեկավարը կամ խրատատուն ժամանակ առ ժամանակ: Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հետզհետէ ազգայնականացումը իր գազաթնակելոյն կը հասնի տասնեւիշներորդ դարուն: Մեր այժմեան ազգանկեղեցական կամ եկեղեցազգային նկարագիրը արտայայտութիւնն է վիճակի մը որ ստեղծուեցաւ Օսմանեան եւ Ռուսական տիրապետութիւններու ներքեւ. ուր մեր եկեղեցապետն ու ազգապետը հոյն անձն էր համաձայնաբար ըստ Ղուրանի ուսուցումներուն եւ ըստ ժուական կացոյթին ուր յայտնի չէր ամենեւին թէ ուր են սահմանները պատրիարքի եւ ցարի իշխանութեանց միջեւ:

Այսօր ալ մեր եկեղեցին այն տպաւորութիւնը կը ձգէ շատերու վրայ որ ինքն ու ազգը. կամ եկեղեցական ու պետական իշխանութիւնները անգանազանեւորեւ ծրարուած են մէկ պատատի մէջ. եւ նրկութիւն հասարակաց դիտաւորութիւնն է ապահովել ազգին գոյատեւումը: Բայց գոյատեւումը բնական (աւելի ճիշդ՝ բնութեանական) հակում է արդէն. եւ այդ իսկ պատճառաւ չի կրնար ըլլալ ուղղակի եկեղեցական նշաւտակ. ու չէ եղած ձեւէ ատեն: Պէտք է կարեւորութեամբ նշել որ գոյատեւումի բնական խճճ սկսած ենք թիչ շատ պաշտամունքի առարկայ ընել. բարձրացնել զայն կուտի մը մակարդակին վերջերս միայն. ազգուած Դարվիին (1809-1882) եւ Սպենսերի (1820-1903) տեսութիւններէն: Մեր կրօնական դասական գրականութեան մէջ գոյատեւումի խօսք չկայ «գոյատեւում» բառի ներկայ լուսապսակեալ իմաստով:

Հայ ժողովուրդի բարեկեցիկ գոյատեւումը որպէս առաջնակարգ ծրագիր յանձնառութիւնն է ու պէտք է ըլլայ աշխարհիկ կազմակերպութիւններու. նմրաեալ մեր այժմ անկախ Հայաստանի պետութիւնը: Եկեղեցին (ոչ միայն եկեղեցականները, այլեւ թողոր հաստատեցնալները որպէս հաստատեցնալ) պէտք է միջոց դնէ ինքնիր եւ պետութեան կամ ազգին միջեւ. որպէս ազգին եւ պետութեան խիղճը. հետեւաբար եւ քննադատը. ու այստեղ խիղճ ըսելով պէտք է հասկնալ Աստուծոյ ձայնը: Հիշող այնպէս ինչպէս որեւէ անձ մերթ կը հեռանայ ինքիմէ եւ ինքզինք կը չորհաւորէ կամ կը դատապարտէ իր այս կամ այն բարի գործին կամ թնրացումին համար. այնպէս ալ եկեղեցին պէտք է ինքզինք «զատէ» ազգէն որպէս անոր խիղճը կամ կրօնաբարոյական քննադատը: Եկեղեցւոյ զլխաւոր դերերէն մը կըլլայ այս էր մեր հասարակ դարաշրջանին: Ծառերու կարգին կրնանք իշխել Յուսիկ կաթողիկոսը: Ան նահապետականացաւ որպէսզի հայ ժողովուրդը չապականի անբարոյական պետական մեծաւորի մը ազդեցութեան ներքեւ:

Եկեղեցւոյ դերը որպէս կրօնաբարոյական գործօն (ոչ լոկ քաղաքախօս) քննադատ ազգին եւ պետականութեան՝ կը պահանջէ շատ մը առաքինութիւններ. բայց մասնաւոր առաջադրութեան եւ մարգարտական քաջութիւն: Եկեղեցին. որպէս կրօնաբարոյական քննադատ. պէտք է նախ ինքզինք պահէ կրօնական բարձրութեան վրայ. այսինքն շարունակական յարաբերութեան մէջ Աստուծոյ հետ. աղօթքով. միշտ ի մտի ունենալով ամեարարական ազարարութիւնը թէ՛ «դուք էք աղ երկրի. ապա թէ՛ աղն անհամի ի՞նչ յաղիցի. ոչ իմիր ազդիցի այնուհետեւ, բայց թէ՛ ընկննուլ արտաքս եւ կոխան լինել ի մարդկանէ»:

Հայ ազգը գուրգուրանքի առաջնակարգ առարկան է հայոց եկեղեցւոյ. եկեղեցին պէտք է քննադատը ըլլայ ազգին այդ իսկ պատճառաւ: Բայց թէ՛ եկեղեցին ինք ըլլայ ազգային հաստատութիւն. կամ շփոթի ազգին հետ. կ'ըլլայ իր համը կորսնցուցած աղ. ու կը տուծն թէ՛ ինքը թէ՛ ազգը:

Ապագայի ու ազգի ու եկեղեցւոյ յարաբերութեան մասին այս մտածումներուն տուն կուտան Օրմանեանի ազգայնական նախասիրութիւնները: Սա ապացոյց է իր մեծութեան: Պատմական արդիւնատու մարդիկ չեն մոռցուիր. այսինքն կը մնան ուսուցիչ իրենց յաջորդող սերունդներուն: Իրենց կենսանք ու գործը միշտ առաջանիւթ կը դառնան նոր ներըմբռնումներու՝ ըստ մշակոյթի եղովոյթին:

ՅԱԿՈԲ ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ